

Ajaloo kirjutamisest ja lugemisest pärast kroonikaajastu lõppu

Mārtiņš Mintauris

Jorge Luis Borgese üks lühemaid jutustusi kannab pealkirja “Täpsusest teaduses”.¹ Selles loos jutustab Suarez Miranda, väljamõeldud 17. sajandi reisimees, kuidas kord ühe impeeriumi Kartograafide Gild oli otsustanud luua kõige täpsema oma riigi kaardi, mis oleks võimalik vaid mõõtkavas 1:1 kujutatava territooriumi suhtes. Nende mõte sai teoks, aga lõpuks jäid sellest järele ainult varemed, milles pesitsesid vaid metsloomad ja hulkurid, sest järgmised põlvkonnad ei näinud sellest hiiglaslikust kaardist mingit kasu, ja seepärast jätsid selle halastuseta päikese ja talve karmi meelevalda.

Borgese jutustust võib pidada kirjanduslikuks kommentaariks üldsemantika alusepanija Alfred Korzybski (1879–1950) kuulsale tsitaadile: “Kaart *ei ole* territoorium, mida ta kujutab, aga õigel kaardil on *seesama struktuur*, mis territooriumil, ja see teeb kaardi kasutatavaks.”² Korzybski jätkab analoogiat kaardi ja territooriumi vahel analoogiana keele ja reaalsuse ehk analoogiana sõnade ja asjade vahel – sõna ei ole identne asjaga, mida ta kirjeldab, seepärast sarnaneb keel kaardiga, mida me vajame maailmas orienteerumiseks. Ka Borgese jutustuse metafoori võib sarnasel moel laiendada, interpreteerides seda mitte vaid kui sõnumit intellektuaalse upsakuse tühisusest, vaid pöörates tähelepanu ka sellele, et jutustuse nominaalne autor on rändur. Kirjandus on teejuht tundmatul ja hirmutaval, ometi ligitõmbaval ja seepärast ka justkui juba natuke tuttavalt territooriumil, ja täpselt samuti nagu Korzybski näites mainitud kaart, ei ole ka kirjanduslik tekst identne reaalsusega, mida püüab kujutada.

Aga kuidas on ajaloolase kirjutatud tekstidega? Kas üheks nende hinnangukriteeriumitest pole just usutavus, mis tähendab autori jutustuse vastavust sellele, kuidas minevikus kõik tegelikult toimus?

Seda küsimust on arutatud ja selle üle diskuteeritud lõputult, seejuures on ajaloolased tavaliselt püüdnud vältida süüdistusi ebatõepäraste ja “liiga kirjanduslike” (loe: väljamõeldud) lugude loomises. Endiselt öeldakse, et mineviku teadvustamine ja võimaliku tuleviku aimamine on need omadused, mis eristavad inimolendeid meie prototüüpidest loomariigis.³ Selline hoiak tõstab esile ajaloolase missiooni, tehes temast tõeprohveti, kelle rolli ei kahanda isegi Friedrich Schilleri omal ajal märgatud asjaolu, et ajaloolase prohvetlused interpreteerivad mitte tulevikku, vaid minevikku. Aga minevik, olgu kui tahes kauge ja näiliselt (eel)ajalooline, võib ootamatult aktuaalseks muutuda.

Eestlastel ja lätlastel on vedanud: me ei pea leiutama oma Macondot, et rääkida maagilise realismi keeles asjadest, millel on juured peaaegu müütilises minevikus, aga mis mõjutavad jätkuvalt meie

igapäevaelu, kajastudes küsimustes identiteedist ja kirjanduse raamis jälgitava rahvuse peegelpildist. Meil on vedanud, sest meil on keskaegne Liivimaa, mida kord tunti kui *Alt-Livlandi*, üheaegselt nii reaalne kui ka muinasjutumaa, ja see nii on kui ka endiselt veel ei ole osa “meie” minevikust.

Võimalik, et kaasaja inimeste tunnetuses joonistuvale maailmakaardil asub Liivimaa praegu kuskil John R. R. Tolkieni Keskmaa ja Walter Scotti kujutatud kuningas Richard Lõvisüdame ja Quentin Durvarti aegse Inglismaa vahel. Tänapäeva inimesele võivad need paista võrdselt nii reaalse kui ka väljamõeldisena. Tõsi, kui tahaks võrrelda Liivimaa kohalolu selle poliitiliste pärijate kirjanduses, oleks pilt Valka ja Valga pooltel üsna erinev. Ajast, mil keskaegsed teemad panevad heldima iga noore inimese südame ja meele, mäletan Alberts Gulbise “Saladuslikke nooli” ja Uldis Strupulise “Rauna lugusid”, need olid huvitavad teosed, mis ei ole mälestust haihtunud ka 30 aastat hiljem, kuigi asusid kirjanduse perifeerias... Jah, oli ju veel 30ndatel Arveds Mihelsonsi poolt kirja pandud ja brežņevismi kestvas olevis taasavaldatud “seiklusromaan” kalendrirahutustest 16. sajandi lõpu mässumeelses Riias, aga Läti NSV filmitööstus haakus tookord meelsamini sama autori loodud “Kolme musketäri” süžee lokaliseerimisega.

Ja juhtus, et 1970. aastal valmis läti nõukogude kostüümifilm “Saatana teenrid” koos järjega “Saatana teenrid kuradiveskis”, kus 17. sajandi Riial oli Tallinna vanalinna nägu ja vaprad võitlejad jahutasid end Keila jõe vees. Aga läti kirjanduse sellel riivil, mis asus kõrgemal kui keskmisele koolieale mõeldud lugemisvara nagu seda tol ajal nimetati, oli Liivimaale pühendatud tekste leida peaaegu võimatu.

Miks? Kuskil Balti ristisõdade ajastu kibedas suitsus ja udus kadus järgmise põlvkonna pilgu eest just see ajalooetapp, kus hakkas ristitud, aga alltekstis ikka veel paganlikest hõimudest tekkima rahvas, mille järeltulijad kutsuvad tänapäeval ennast eestlasteks ja lätlasteks. Mõned ajalookäsitluse motiivid on vastupidavad: pärast Teist maailmasõda sai kodumaises läti kirjanduses 13. sajandi sündmuste sümboliks “põleva linnuse” metafoor.⁴ Ajakirjaniku ja nõukogude aktivisti Laimonis Pursi sellise pealkirjaga romaan räägib iidsete semgalite võitlusest saksa vallutajate vastu, sisuliselt jätkates sõjaeelse rahvusromantismi traditsiooni. Ka järgmiste ajastute maastikku on sellises ajaloopeeglis kerge ette kujutada: meie õnneliku muinasaja vahetasid välja varemed ja rusud, aga neist sirgusid alles 19. sajandi keskel “järsku” rahvusliku ärkamise võrsed. Liivimaale oli sellel maastikul kergekäeliselt antud pimedate keskaja roll, aga sõjaeelsete läti ajaloolaste püüdlused⁵ paljastada Henriku Liivimaa kroonika autori läti päritolu ei olnud nõukogude režiimile vajalikud.

Eestlaste suhetest Liivimaaga on ühes intervjuus ka läti lugejatele rääkinud Marek Tamm⁶, seepärast praegu seda ei korda. Ajalooteemasid kajastavas eesti proosas, nii palju kui seda saab otsustada inimene, kes kahjuks eesti keeles ei loe, on Liivimaa kohalolu tugevalt tuntav ka ilma igasuguste kääbikuteta. Oleks ju liiga triviaalne väita, et sellele kirjanduslikule Liivimaale on omane keskaegse Revali sarm, mis tekitab ruumi nii Indrek Hargla konstrueeritud 15. sajandi detektiivilugude süžeedele kui ka Liivimaa kokkuvarisemise aegse krooniku Balthazar Russowi biograafia kujutamisele Jaan Krossi romaanis “Kolme katku vahel”. Kumbagi siin toodut näidet ei valinud ma pelgalt keskaegse süžee tõttu, sest neid kirjandusteoseid ühendab veel üks omadus, mis seob nad samas ka historiograafiaga – see on narratiiv kui jutustamislaad.

Kui paljudest narratiivi mõiste definitsioonidest valida Sven Birkerti pakutud: “Inimeste narratiivideks on sündmused ja kirjeldused, mis on välja valitud ja korrastatud tähenduse loomiseks”,⁷ siis annaks selline valik meile võimaluse ligi pääseda kirjanduse ja ajalookirjutuse saladuslikule seosele, mis on intellektuaalide mõtteid käivitanud juba Aristotelese eluajast saadik, tulles uue jõuga tagasi praegusaja eklektilisele ja fragmenteeritud intellektuaalsele maastikule. Narratiiv kui omapärane – ja üldse mitte neutraalne – jutustamisvorm ühendab sõnakunsti erinevaid harusid, mille hulka kuuluvad ka kirjandus ja historiograafia.

Ajalooteemasid kajastavate kirjandustekstide suhe faktidesse kipub olema komplitseeritud. Kui vastandame harjumuspäraselt kirjandustõde ajalootõele, jääb kestma vaidlus selle üle, kumb autoritest – kirjanik või ajaloolane – on kujutanud ajaloosündmusi tõsemalt ja kummal neist on päriselt õigus? Ajaloolane leiab kirjandustekstis alati mingi hüpoteesi, millel ei ole täielikku alust, kuid mis moodustab olulise osa proosanarratiivist. “Kolme katku vahel” järelsõna autor Janika Kronberg,⁸ nendib, et kirjandustõel võib olla ka ajaloolise, faktidele tugineva tõe tähendus.

Kas selline vastandus on tõesti nii silmnähtav nagu esimesel hetkel tundub? “Aga *ajalooline* uurimine kui eriomane nähtus sündis mitte niivõrd vajadusest tuvastada teatud sündmuste *toimumist*, kuivõrd soovist määratleda, mida need sündmused võiksid *tähendada* konkreetsele inimrühmale, ühiskonnale või kultuuri arusaamale hetke-eesmärkidest ja tulevikukavadest.”⁹ Nii väitis metaajaloo kontseptsiooni autor Hayden White (1928–2018) ja näib, et Jaan Krossi eepiline jutustus Balthazar Russowi elust avab paljudest teoreetilistest uurimustest paremini narratiivi tähenduse mineviku muutmisel ajalooks, andes sellele mõtte. “Kolme katku vahel” ilmus Eestis kümnendil, mil ajalooteadus teispoole raudset eesriiet tegi läbi niinimetatud keelelist pööret, hinnates ümber ajalookirjutuse eesmärgi, võtteid ja sisu. White, keda loetakse üheks selle pöörde algatajaks, tuletas lihtsalt meelde, et ka ajaloolane räägib lugusid, mis kuulajatele, resp lugejatele on vajalikud

seetõttu, et need vastavad kindlale maailmamudelile. Teisisõnu tekib ajalugu mineviku sellises interpretatsioonis, mis teeb meie elu paremini mõistetavaks. Just seetõttu on suur tähendus sellel, kuidas on ajaloolase lugu üles ehitatud, kui tõepärane ja samal ajal lugejaid kõitev see on.

Tõepärasuse ja ligitõmbavuse võrdluses peitub vasturääkivus, mille tähendust on ajaloolased teadvustanud ka enne keelelise pöörde tekitatud muutusi. Asi on selles, et historiograafia ei anna minevikupilti, vaid tänapäeva inimesele mõistetavas keeles tõlke, mis räägib minevikusündmuste tähendusest. Kuid ajaloolase loodud ja välja valitud minevikumõistmise vormid, nagu neid nimetas läti väljapaistvaim esimese vabariigi aegne ajaloolane Arveds Švābe (1888–1959), on erinevad ja ulatuvad legendidest kuni ajalooürija koostatud kuivade protokollideni.

Uuriija võib kujutleda ennast kiretut kroonikuna, kes paneb ajaloomosaiki *sine ira et studio* kokku nendest minevikufragmentidest, mida aeg ja juhus (ärme peida silmnähtavat) on tema jalge ette uhtunud. Siiski on sellel heroilisel maalil, mis võib-olla hellitab ajaloolase eneseteadvust, vähe ühist tõega. Mineviku täiesti täpne “reproduktioon võib küll õige olla, aga harva kui see on tõeline, sest autor on portree või maali asemel teinud vaid foto, kus ajalooliselt tähendusrikas ja individuaalselt iseloomulik on kokku segatud tähendusetu ja juhuslikuga.”¹⁰ Ajalugu ei ole võimalik ilma minevikku kriitiliselt hindamata, aga lugeja tahab ajaloolaselt mitte kuiva mineviku uurimise protokollid, vaid sündmuste ja isikute elavat ja kaasahaaravat kujutamist. Jaan Krossi proosat ei ole tabanud selline “fotorealismi” needus, ja see ei muutu lamedaks ajaloo illustratsiooniks, vaid kõnetab lugeja kujutlusvõimet, intuitsiooni, jah, ja esitab ka väljakutse intellektile.

Lugeja kogemus on alati subjektiivne, ja just teksti kaudu saame me kätte mineviku, mis puudutab meid teistmoodi kui piltidele püütud minevikukujutised. Tekst muudab mineviku ajalooks, andes sellele mõtte ja tehes võimalikuks reflekteeriva, seega mõtleva ja analüüsiva hoiaku mineviku suhtes. Ajalugu on minevik, mis on saanud isiklikuks kogemuseks ka siis, kui kaugust sellest saab sajandites mõõta. Uurides 17. sajandi hollandi kunstnike loodud portreesid või mõnda paljudest romantismiajastul maalitud maastikest, võime näha neis minevikku vaid siis, kui hakkame pildil nähtavat analüüsima, vormima sõnadeks seda, mille on kõigepealt oma assotsiatsioonide võrku püüdnud silm. Et näha minevikku kogu selle liha ja verega, on vaja teksti. Ei, mitte lihtsalt teksti, vaid jutustust. Ajaloolased tegelevad nagu literaadidki loo jutustamisega. Sven Birkerts küsib eelpool tsiteeritud essees “Märkmik: lugemine digiajastul”: “kas teadvuse loomuses on otsida ja luua narratiivi, ehk siis tähendust?”¹¹ See võiks olla vastus, mis selgitaks nii kirja pandud kui ka suusõnaliselt edasi antud ajaloo vajalikkust, aga iga selgitus ongi juba narratiiv... Naastes “Kolme katku vahel” juurde, peab ütlema, et narratiivi vältimatu kohalolu meie kirjutatud juttudes ajaloost

on see, mis näitab “ajalugu seestpoolt”, seega ise läbi elatud ja kogetud ajalugu. See saab tähendusrikkaks ka siis, kui meie ees ei ole mitte biograafia, vaid tekst, mida on otsustatud eksitavalt nimetada kirjanduslikuks fiktsiooniks.

Kas see tähendab, et piir ajaloolase uurimuse ja kirjaniku loodud proosa vahel on vaid näiline? Ei. Piir on olemas, aga ta ei eralda mitte tegelikkust väljamõeldisest ja ka mitte tõde valesst. See oleks liiga lihtne, sest jutustaja kuulumine akadeemiliste autorite ringi ei tee iseenesest jutustust tõseks. Me ei saa kunagi teada, mida Vercingetorix tegelikult ütles Julius Caesarile, aga nende võimalik kohtumine ei tühista Gallia sõja ajaloolise situatsiooni tõelisust 1. sajandil enne Kristust, ega ka Jaan Kaplinski luuletuse¹² tähendust selle valmimise ja avaldamise ajal. Tekstiks kehastunud jutustus minevikust on alati topeltekstpositsioonile allutatud – seda vaadeldakse nii ajalooallikana “sellest, kuidas tookord oli”, kui ka jutustusena, mis on tekkinud “täna” ja seetõttu saanud olevikule arusaadava tähenduse. Sest narratiiv ei ole ainult sündmuse kirjeldus, vaid ka minevikusündmus ise, mis tihtipeale on säilinud vaid loo ehk jutustuse vormis.

Vaadata minevikku läbi Klio silmade tähendab näha selle mitmekesisust ja tunnetada inimese kohalolekut ajaloos, sellest andis juba 20. sajandi 70ndatel, arenenud sotsialismi *longue durée* perioodil, elegantselt märku Jaan Krossi novellikogu “Klio silma all”.¹³ Ka siin tegutsevad samamoodi nagu “Kolme katku vahel” nii reaalsed kui ka väljamõeldud ja samas siiski usutavad isikud, ja seepärast on raamatu lugejal võimalik saada kaasautoriks – sellise võimaluse annab teksti parallelism, ajaloolise konteksti raami ja kirjaniku loodud kujutiste sulam. Ühenduskohad on sitked, samaaegselt märgatavad ja läbipaistvad, sest lugeja silm ei takerdu ega komista neisse, aga ei eksi ka udukogusse mineviku ja oleviku vahel. Sugulusest postmodernistliku kirjutamisviisiga annavad pealetükkimatult tunnistust novellide kommentaarid, mille koostanud Kross ise ja mis on mõeldud “niihästi sellele lugejale, kes tahab kõike teada kui ka sellele, kes juba teab kõike”¹⁴ ja sisaldavad just seda faktimaterjali, mida igatseb nii ajaloolase kui ka ideaalse lugeja süda ja pea.

Jaan Krossi loodud tekstide jõud on imetlusväärse tasakaalus fiktsiooni ja usutavuse vahel, kusjuures kõige hämmastavam on see, kuidas autor on säilitanud kummagi žanri piirid, muutumata seejuures didaktiliseks. Eesti minevikku suunatud Klio pilk on irooniline, seda võib märgata kohe; mõni võib väita, et isegi küüniline, ometi on ironiat selles rohkem kui pateetilist meelegeid, millega kiputakse nii tihti ka kirjanduslikes tekstides rääkima ajalootraumadest ja -löökidest. Omal ajal stagnatsiooniajaks ristitud hilise nõukogude perioodi raamil on siin oma tähendus. Jaan Krossi ajalooline proosa ei ole dekoratiivne, see ei sarnane tema loomise ajastule omase butafoorilise, kostüümifilmi esteetikas loodud minevikumaastikuga, mis ehk ka taaselustas nõukogude argipäeva

hallust, kuid jäi möödapääsmatult dekoratsioonile tasemele. Midagi sellist lugeda või vaadata oli huvitav ainult ühe korra, ja selliste filmide või romaanide juurde tagasi pöörduma võisid sundida üksnes nostalgilised mälestused heast näitlejatööst, mitte narratiivist üldisemalt, või ka mälestus lugemisprotsessist endast.

Võimalik, et seda tasakaalu hoiab Krossile teadaolev saladus, mida mainis Hayden White 1975. aastal teises maailma otsas essees “*The Problem of Change in Literary History*”.¹⁵ Selle saladuse nimi on “ajalooväli” kui territoorium, kus kohtuvad ajalookirjutuse ja kirjanduse jaoks ühtemoodi olulised tugipunktid: autori loodud tekst ja selle ajalooline kontekst. Nende punktide vahel olevas ruumis tekib ajalugu ja irjandus, aga see juhtub vaid siis, kui autor asub keset ajaloovälja, muidu läheb tasakaal paigast ja tekst kaotab nii kunstilise kui ka ajaloolise põhja. White’i lähenemisega ajalookirjutusele seob Krossi teoseid ka kroonika metafoor. Seda kohtame mitte ainult Balthasar Russowi elust rääkivas romaanis, aga ka läti keelde tõlgitud novellitsükklis. Ehkki iga novelli tegevus toimub eri ajastus, moodustavad nad koos ühtse sõnumi – seda võib võrrelda olukorraga, kus oleks võimalik vaadelda minevikku üheaegselt mitmest erinevast vaatepunktist. Selline olukord on muidugi fantastiline, ja ikkagi teeb kirjanduslik tekst selle võimalikuks. Sedaviisi on novellitsükkel omalaadne kroonika, mis justnagu rikub harjunud mängureegleid, sest segab kokku tegelikkuse ja väljamõeldise, ajaloolised ja “mitteajaloolised” isikud, erinevad kohad ja ajastud, hoides kõige kiuste alles teema, mis teeb neli novelli ühe narratiivi koostisosadeks. Seega ei ole kroonika tuumaks sugugi näiliselt kiretu faktide loend, nagu seda tihti ette kujutatakse, vaid sõnum, mille see faktide kogum annab ajaloolasele ja lugejale: “Sest ei ole sellist asja nagu “kroonika”, mis lihtsalt peegeldaks mingit sündmust või protsessi sellisena nagu ta oli; on olemas vaid “ajaloo” rohkem või vähem struktureeritud versioonid.”¹⁶ Struktureeritud tähendab antud juhul selliseid versioone ehk lugusid ajaloost, mis on loodud oma süžee ja tähendusega loogilise jutustusena. Ja tähendus jääb nii ajaloolase, kroonika autori kui ka lugeja teada. *Legere necesse est.*

Läti keelest tõlkinud Contra

---

¹ Jorge Louis Borges. *Collected Ficciones*. Penguin Press 1998, p. 704–705. Translated by Andrew Hurley.

² Alfred Korzybski. *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics. Fifth Edition*. New York 1994, p. 58.

-
- ³ Hayden White. *The Fiction of Narrative. Essays in History, Literature and Theory, 1957–2007*. Baltimore 2010, p. 188.
- ⁴ Laimonis Purs. *Degošais pilskalns (Põlev linnus)*. Rīga: Liesma, 1962. Kuni 2012. aastani anti see romaan läti keeles välja neli korda, on tõlgitud ka leedu ja ungari keelde.
- ⁵ Arveds Švābe. Latviešu Indriķis un viņa chronika. (Lāti Henrik ja tema chronika). Siit: *Straumes un avoti. 2. köide*. Rīga 1940, lk 121.–220..
- ⁶ Pauls Raudseps. Senās cīņas nebeidzas. (Iidne võitlus ei lõpe). Intervjuu ajaloolase Marek Tammega. *IR*. 2018. 25.–31. jaanuar. Nr. 4, lk 27.–30..
- ⁷ Svens Birkerts. *Esejas*. (Esseed) Rīga 2019, 163. lpp. Inglise keelest läti keelde tõlkinud Vilis Kasims.
- ⁸ Janika Kronberg. Ajaloo ja autobiograafia vahel. Siit: Jaan Kross. *Kolme katku vahel IV, Kogutud teosed III. Tallinn, Virgela 1998*. lk 445.–454.
- ⁹ Hayden White. *The Fiction of Narrative*, p. 230.
- ¹⁰ Arveds Švābe. Latviešu vēstures uzdevumi (Lāti ajaloo ülesanded). Siit: *Straumes un avoti*,. lk 34.
- ¹¹ Svens Birkerts. *Esejas*, lk 163..
- ¹² Jaan Kaplinski luuletus “Vercingetorix ütles...” (“Veringetorikss teica...”) raamatust “Tolmust ja värvidest” (1967) Luuletuse läti keelde tõlkinud Laimonis Kamara (1970) ja Guntars Godiņš (2001)
- ¹³ Jaan Kross. Klio silma all, 1972 (*Ar Klio acīm*. Rīga 1978, läti keelde tõlkinud Džuljeta Plakidis ja Anna Žigure.)
- ¹⁴ Sealsamas, lk 295.
- ¹⁵ Hayden White. *The Fiction of Narrative*, p. 153–168, siin: 162.
- ¹⁶ Sealsamas, p. 160.